

تاج محل

مقدمه

بدون شک «تاج محل» یکی از مهم‌ترین آثار جهانی در زمینه‌ی هنر و معماری محسوب می‌شود. این بنای مهم در عهد حکومت شاه جهان امپراتور مغولان هند در قرن هفدهم میلادی به وجود آمد. گورکانیان یا مغولان کبیر مسلمان بودند و آثار آنان نیز جزء تمدن اسلام به حساب می‌آید، ذکر تواریخ هجری در کتیبه‌های بنا، آیات قرآنی، سبک‌های معماری اسلامی و ... نیز در همین راستاست. تأثیر هنر و معماری ایرانی در این بنا هویدا و بسیاری از اصطلاحات رایج در مورد قسمت‌های مختلف بنا فارسی است، از جمله نام تاج محل (TADJI MAHALI) واحد اندازه‌گیری به کار رفته در آن «گز» (gaz) و اصطلاحاتی چون چهارباغ (Chahar Bagh)، کاروانسرا (Karvansara)، میهمان‌خانه (mihman khana) و ... ناشی از تأثیر فرهنگ و زبان ایرانیان بر این مجموعه می‌باشد. خطاط مجموعه امانت‌خان شیرازی است. قوس‌های جناقی بنا تحت تأثیر معماری ایرانی است و با وجود اینکه معماران یا معماران واقعی آن دقیقاً مشخص نیست، اما فرضیات موجود در این زمینه به عیسی ایرانی نیز اشاره دارد. در واقع هنر و معماری بنا تلفیقی از هنر و معماری هند، عرب، ایران و مغول با غلبه نمودهای هنر و معماری اسلامی است.

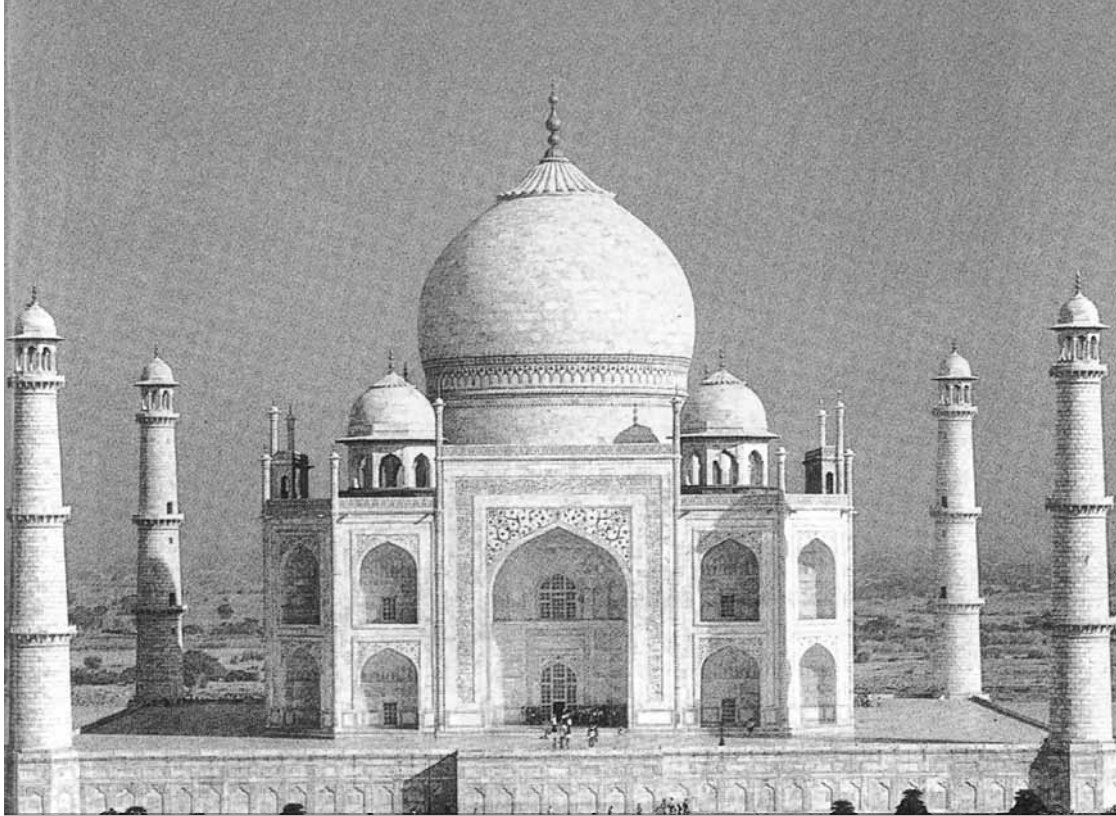
تاج محل^۱

آرامگاهی که شاه جهان امپراتور مغولی هند (۱۰۳۷-۶۸ هـ ق / ۱۶۲۸-۵۸ م) برای همسر محبوبش ممتاز محل در آگره ساخت. این بنا عالی‌ترین نوع از مجموعه مقابر تاریخی این سلسله می‌باشد که نماد معماری مغول شده است. آرامگاه‌های شاهنشاهی مغولان تماشایی‌ترین نمودهای رسوم تدفین با ترکیب ابداعی و توسعه‌ی ایده‌های مرده ریگ تیموریان و سبک‌های محلی هند هستند.

معماری

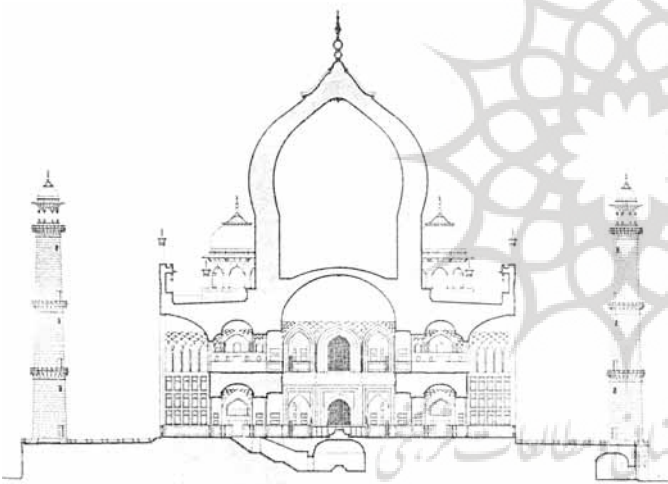
موفقیت تاج فقط به دلیل زیبا شناختی، وجه رویایی و جذبه‌ی نمادینش نیست، بلکه در این واقعیت نهفته است که این بنا شکل استاندارد اصول معماری این دوره را دارا می‌باشد. تئوری معماری مغولان در شکل ساختمان این بنا طرح‌ریزی گردید، به عبارتی یک طرح هندسی گویا و دقیق فراهم شد که سیستم شبکه اساسی شاه جهانی با پهناهای ۸۲ - ۸۰ سانتی‌متر و حدود ۳۲ اینچ در یک نقشه قالبی مورد استفاده قرار گرفته است. نقش‌های متقارن مستحکم با تأکید بر قرینه دو طرفه در دو وجه یک محور مرکزی به سوی طرح‌های اساسی کشیده شده‌اند. هم‌چنین رنگ‌های تزیینی و یادداشت‌های توصیفی - تزیینی همراه با نمادگرایی برجسته در برنامه معماری دیده می‌شود. مقبره در انتهای شمالی محورهای اصلی یک مستطیل وسیع محصور در اندازه‌ی (۳۷۵×۵/۱۱۴/۱ گز) در سه واحد آرامگاه شکل گرفته است. تاج در اندازه‌های (۳۱۳×۶۹۰ گز) و (۳۰۰×۵۹۱ متر) ترکیب شده است. در طرح باغ آرامگاه به یک روایت تاریخی شاه جهان درباره‌ی آب لب جوی باغ توضیح داده است. این نوع طرح مخصوص معماری مغولان است. (کوچ^۲ «آبگیری باغ‌های مغولی اولیه» و آ. پتروکدی^۳ «تئوری و ترسیم باغ‌ها در زمان امپراطوری مسلمانان مغولان کبیر» لیدن، ۱۹۹۷) پلان بنا نشان ویژه‌ای از ترکیب طرحی مستطیلی را شامل می‌شود که شامل قسمت‌های زیر است:

- ۱- ساختمان‌های اصلی در مرکز مجموعه واقع شده و کمی پایین‌تر از آن چهار باغ قرار دارد.
- ۲- اندازه‌ی میدان آن ۳۶۸×۳۶۸ گز برابر با ۲۹۶/۳۱×۲۹۶/۳۱ مجموعه شبکه بناها را توسعه داده است. دو مجموعه‌ی ساختاری کمکی نیز براساس همان طرح مستطیلی مرتب شده‌اند.
- ۳- هماهنگی با واحد پلان مرکزی

شکل ۱- تاج محل ۱۶۳۲-۴۳۱/۱۰۴۱-۵۲

۴- در اینجا ساختمان‌ها همراه با حیاط‌های باز از پرها و قوس‌های باریک تشکیل شده‌اند که نمونه‌ای از معماری مسکونی را برای ساخت و ساز بناها در این دوره ارائه می‌دهند. مجموعه‌ی حیاط‌های اطراف آرامگاه باغ‌هایی است که خود، آرامگاه‌های دیگری است مربوط به دیگر زنان شاه جهان. این آرامگاه در باغ اصلی و در اندازه‌های کوچک ساخته شده است. (شکل این آرامگاه ابتدا بر روی آرامگاه زن قدیمی شاه جهان بنا شد و گنبدی هشت ضلعی است که توسط قوس‌ها دربرگرفته شده و اصطلاحات معماری آن دوره در آن دیده می‌شود (کوچ، «معماری محل»، ص ۱۰۱ و نقشه‌های ۳۵ و ۳۴) بیرون از این دیوار طرح آرامگاهی متفاوتی از این الگو دیده می‌شود که یک آرامگاه و یک مسجد در آن قرار دارند (۱۱ و ۱۲) ورودی بازارها و کاروانسراهای کمکی مجموعه (۸ و ۱۰) با حدود ۳۰ روستا در ناحیه آگره با حکم امپراطور جهت هزینه‌های نگهداری مقبره وقف شده‌اند. در باغ آرامگاه تأکید بر انجام ترکیب‌های طرح بر محور قراردادن مرکز می‌باشد: مقابر عالی (۱) و چهار مناره که در جناح‌های یک مسجد واقع شده‌اند (۲) یک سالن پذیرایی (میهمان خانه) غیر از یک تالار اجتماعات (۳) در منطقه اصلی قرار دارد.

شکل ۲- ترسیم بخشی از بنا، (طراحی، آ. بارودا، کوچ)

تیموریان ناشی می‌شود و این ارتفاع زیاد به وسیله‌ی گنبد دو جداره‌ی بلندی پوشانده شده است (شکل ۲) صورت ظاهری طرح (پشتک)^۱ به وسیله طاقچه‌های دو طبقه در پهلوی بنا حفظ شده است که در تاج محل با نیم رخ پیازی شکل، گنبد بنا غنی‌تر شده و ظرافت و هماهنگی آن بی‌نظیر است. (شکل ۱) میزان تناسب‌ها با نمای آجری ساختاری برجسته شده است. سنگ مرمرهای سفید کار گذاشته شده نسبت به تغییرات آب و هوایی حساس بوده و این ساختمان به ساختمان مرموز و اسطوره‌ای منطقه تبدیل شده است. همه‌ی مجموعه ساختارهای کمکی تاج با ماسه سنگ قرمز نماگذاری شده‌اند. این ترکیب نما مخصوص این قسمت است همانند گنبدهایی که با سنگ مرمر سفید پوشیده شده‌اند.

تقارن و تناسب شعاعی در دروازه خانه (دروازه ۵) و تناسب آرامگاه آشکار شده است. (شکل ۴).

ال. گلمبک^۲، «هنر و معماری اسلامی از تیمور لنگ تا تاج محل» مقالاتی در زمینه‌ی هنر و معماری اسلامی به افتخار کاتارینه اتوپوم^۳ به تصحیح آ. دانشوری^۴، مالیبو^۵، ۱۹۸۱، ج ۱، صص ۴۳-۵۰، و نیز کوچ، «معماری مغول»، صص ۵۰-۴۴ و صص ۸۱-۸۰ و صص ۱۰۰-۹۰

پلان مقبره در یک میدان در گوشه‌ای نمادین با هشت ضلعی بی‌قاعده نقش شده است، که در متون معاصر همچون مؤتمن^۶ بغدادی شرح داده شده است. ارتفاع بنا از تصور فوقانی قبرهای آرامگاه در قلمرو

سلسله مراتب درجه‌بندی رنگ‌های دوتایی عموماً مشخصه‌ی معماری امپراتوری مغول است اما در اینجا با هوشمندی بی‌مانند همراه و با سبک‌های سنتی هند باستان آمیخته شده است.

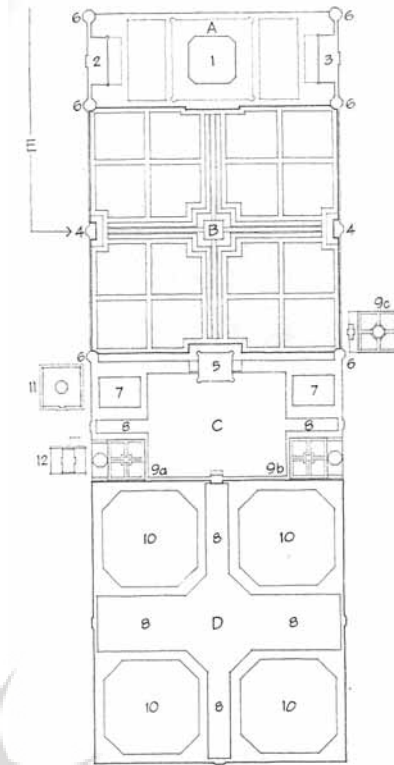
طرح ساستریک^{۱۰} هندی در ویشناد هرمتارا^{۱۱} (در قرن هشتم؟) به وجود آمده است. (پی، «شاه جهان»، احمد آباد، ۱۹۹۰، صص ۲۶۸ و ۲۷۱) جایی که ستون‌های سنگی سفید رنگ به برهن‌ها اختصاص داشتند و ستون‌های قرمز به Ksatriyas مربوط بودند. از معادن ویندهین^{۱۳} در ناحیه فتح پورسیری^{۱۴} و روپاس^{۱۵} آورده شده‌اند. معماری تزیینی همراه با گل‌ها و گیاهان به صورت برجسته کند و کاری شده‌اند (شکل ۵) در مرصع کاری‌های مشهور ایتالیایی و ستون‌های یکپارچه (پتردوری^{۱۶}، «مغول» به تصحیح پارسینگاری^{۱۷}، کوچ، «شاه جهان واورپوس»^{۱۸} گراز، ۱۹۸۸ صص ۲۲-۳۹۱۵ و ۲۴) همراه با غنی‌ترین و هنرمندانه‌ترین توصیفات در خوابگاه مرکزی آرامگاه پیدا می‌شود. (شکل ۶) نشانه‌های شکوفه‌های ابدی و حمایت‌های همیشگی این‌گونه برنامه معماری در ساختمان‌سازی اقامتگاهی زمینی است که به ممتاز در باغ‌های بهشتی بخشیده شده است. کتیبه‌های قرآنی که توسط امانت‌خان شیرازی استادانه ترسیم شده‌اند، بر این مینا تمرکز یافته‌اند که در روز رستاخیز، حکم نهایی پادشاه از آن وفاداران است.

معمار

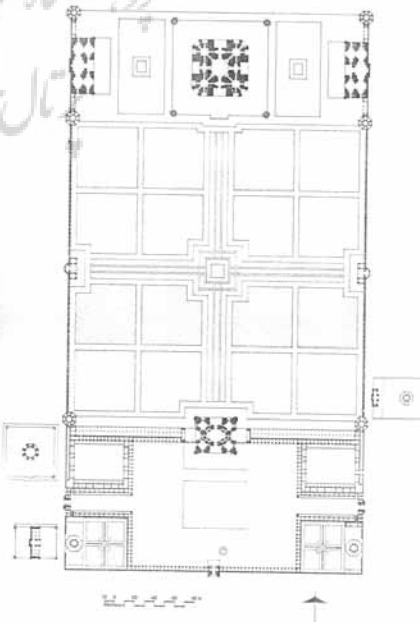
هویت معمار این بنا هنوز به طور کامل مشخص نشده است. چون منابع معاصر نقش معماران را کم اهمیت می‌شمارند و در عوض بر اهمیت و التفات حامی بنا تأکید می‌کنند. از میر عبدالکریم‌خان معمار بزرگ جهانگیر و مکرمت خان مامور اداری حکومت مغولان به عنوان مباشران ترسیم ساختار مجموعه نام برده می‌شود. از استاد احمد لاهوری نیز در ارتباط با ساختمان‌ها گزارش شده است (بگلی و دسای^{۱۹}، «تاج محل» صص ۸۶ - ۲۶۰) از صنعتگرانی به شمار می‌روند که سهم برجسته‌ای در ساخت بنا داشته‌اند. از روی علائم سنگ‌تراشی متعدد قابل شناخته شدن بوده و برای روشن شدن هویت آنان باید منتظر مطالعات روشمند در این زمینه بود.^{۲۰}

تاریخ

ممتاز که در تاریخ ۱۷ ذی القعدة ۱۰۴۰ هجری. ق/ ۱۷ ژوئن ۱۶۳۱ در بورهانپور^{۲۱} وفات یافت به طور موقت همان‌جا دفن شد. ترسیم بنای ساختمان تاج در جمادی الثانی ۱۰۴۱ هجری / ژانویه ۱۶۳۲ شروع شد. بعد از اینکه زمین بنا توسط صاحب آن راج جی سنگ کوچوا^{۲۲}، از امیر^{۲۳} طی مذاکراتی واگذار شد، جسد ممتاز در دسامبر ۱۶۳۱م از بورهانپور به آگره منتقل و موقتاً در ژوئیه ۱۶۳۲ طی مراسمی در جایگاه ویژه مجدداً به طور موقت دفن شد. شاه جهان در ژوئن ۱۶۳۲ در نخستین سالگرد مرگ همسرش در صحن (حیاط) جلوخانه؟ ساختمان در طی مراسمی بخشش الهی را برای متوفی آرزو کرد. دومین سالگرد در ماه مه سال بعد در صحن تاریخی مجموعه و در بهار خواب برگزار شد که طی آن مرحله‌ی سوم و نهایی دفن ممتاز

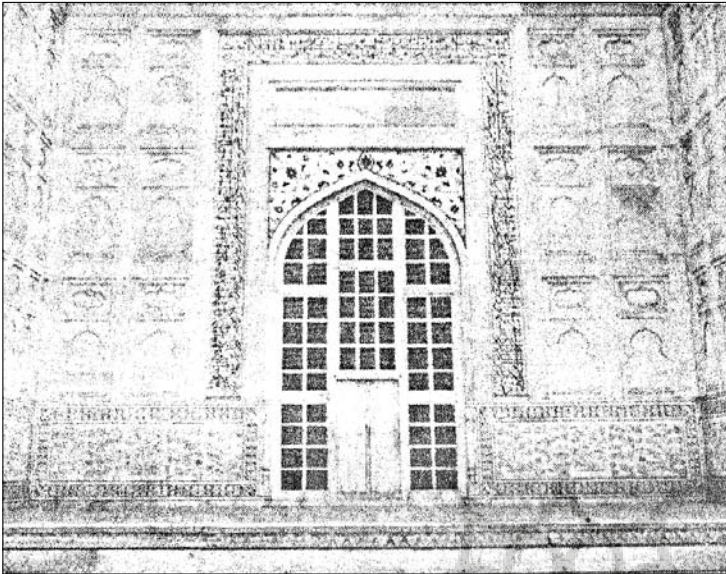

- شکل ۳- پلان جایگاه بنا (طراحی از: آ. بارود/ا. کوچ)
- ایوان (کرسی)
  - باغ آرامگاه (چهار باغ)
  - مجموعه خانه‌های پیشین سلطنتی (جلو خانه)
  - مجموعه حد فاصل مابین بازار و چهار کاروانسرا
  - فواره
  - ۱- گنبد
  - ۲- مسجد
  - ۳- تالار پذیرایی (میهمان‌خانه)
  - ۴- عمارت باغ
  - ۵- دروازه
  - ۶- عمارت برج
  - ۷- جایگاه‌هایی برای سرپرستان بقعه
  - ۸- خیابان بازار
  - ۹- آرامگاه‌های دیگر
  - ۱۰- کاروانسرا
  - ۱۱- آرامگاه
  - ۱۲- مسجد

شکل ۴- پلان سرتاسر مجموعه باقی مانده نشان از هماهنگی بین ساختمان‌های مجزا از هم دارد (طراحی از: آبارود/ا. کوچ)

انجام گرفت. مکان سنگ آرامگاه در این فرصت با پرده‌های میناکاری شده طلایی که کار زرگران امپراطوری و زیر نظر بی‌بدل خان بود، دربرگرفته شده بود (در سال ۱۶۴۳ با پرده مرصع کاری شده مرمری رنگ کنونی تعویض شد) در این زمان ساختار گنبد آرامگاه هنوز ایجاد

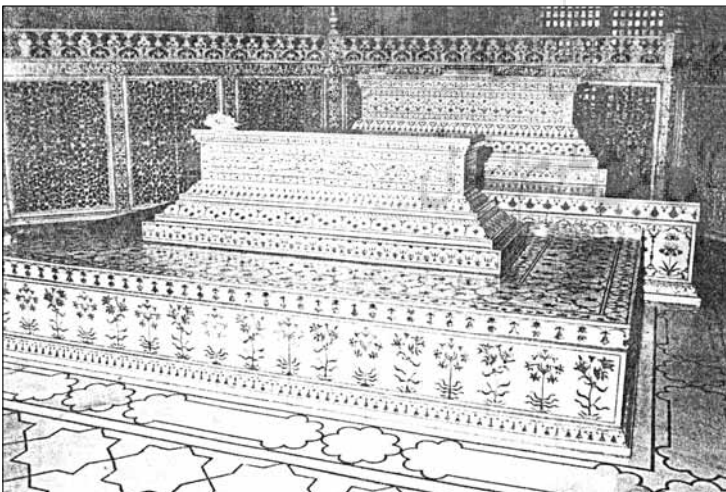

شکل ۵- مقبره اصلی، دروازه شمالی (عکس، ا. کوچ، ۱۹۷۹)

نشده بود. براساس دو کتیبه درون آرامگاه و کتیبه‌ای که بر روی نمای دروازه غربی وجود دارد، مقبره‌ی اصلی در ۱۶۳۸-۹ / ۱۰۴۸ کامل شد. مورخان گزارش داده‌اند که کل مجموعه در سال ۱۶۴۳/۱۰۵۲ تمام شده است اما بر طبق کتیبه‌ای که بر نمای دروازه‌ی اصلی باغ وجود دارد، کارهای تزیینی تا سال ۱۶۴۷/۱۰۵۷ ادامه یافته است. محمد شاه گنبد^{۲۴} حتی گزارش کرده که تکمیل مجموعه حدود بیست سال وقت گرفته است. ارزش پول هزینه شده برای بنا ۵۰ لک یعنی معادل ۴ تا ۵ میلیون روپیه می‌شد (ببینیداس، موسی. هزینه‌های بناهای شاه جهانی، فصل تاریخ اقتصادی امپراطوری مغولان کبیر، کنگره تاریخ هند در پروکس^{۲۵}، جلسه چهل و ششم، آمنستار^{۲۶}، ۱۹۸۵، صص ۹۹-۲۸۵)

مراسم بزرگداشت ممتاز محل متناوباً تا چهاردهم سال درگذشت وی ذکر شده است، به ویژه مراسم دوازدهمین سالگرد در ۱۷ ذی القعدة ۶/۱۰۵۲ فوریه ۱۶۴۳ که اهمیت زیادی داشت. زمانی که آرامگاه به صورت رسمی کامل شد، در این مدت لاهوری و کانپور شرح مفصلي از مجموعه نگاشته بودند که به دلیل دقت و شرح منطقی اصطلاحات نسبت به همه‌ی نوشته‌های معماری عصر مغولان بی‌نظیر است. شاه بعد از مراسم چهاردهمین سالگرد دو سال را در شمال امپراتوری اش سپری کرد و پس از آن پایتخت را در سال ۱۶۱۸ م به ساختمان تازه بنا

شکل ۶- سنگ قبرها در آرامگاه اصلی (عکس، ا. کوچ، ۱۹۸۱)

شده شاه جهان آباد در دهلی منتقل کرد. آخرین مدارک و اسناد یافته شده درباره‌ی تاج محل مربوط به صفر سال ۱۰۵۶ / دسامبر ۱۶۵۴ می‌باشد. شاه جهان در سال ۱۰۷۶ / ۱۶۶۶ و پس از طی سال‌های پایانی عمرش در اگره و در تنهایی در کنار قبر همسرش دفن گردید.

اطلاعات ما درباره‌ی آرامگاه، بعد از دفن شاه جهان، تا قرن هجدهم اندک است، یعنی زمانی که غربی‌ها و سیاحان بریتانیایی به صورت غیرمستقیم به شرح و توصیف آن در تحقیقات مربوط به صحنه‌های بدیع منظر بدان پرداخته‌اند. (پال صص ۲۷ و ۱۹۹) در ۱۸۰۳م، انگلیسی‌ها اگره را فتح نمودند و آرامگاه مرکز اصلاح و تعمیر بناهای تاریخی شد^{۲۷} که با تشکیل مرکز بررسی آثار باستانی هند در سال ۱۸۶۰

و با سیستماتیک‌تر شدن آن در آغاز قرن بیستم در این مرکز تعهداتی برای نگهداری این آثار اتخاذ شد. امروزه با اینکه تاج محل در فهرست میراث باستانی دنیا قرار دارد اما جای بسی تأسف است که با این که براساس گزارش اداری فرهنگی مقابر دنیا این بنا در لیست صد اثر

پانویست‌ها:

- ۱- عنوان مقاله «TADJI MAHALL» تألیف EBBA KOCH برگرفته از: 60-Encyclopaedia of Islam - V&X, P.58
- 2- koch
- 3- A. PETRACLOLI
- 4- Golombeck
- 5- Kathaina Ottopom
- 6- A Daneshvari
- 7- Malibu
- 8- muthaman
- 9- pishtaks
- 10- sastrc
- 11- visnud har mottara
- 12- Makrana
- 13- vindhyan
- 14- fath pursikri
- 15- Rupbas
- 16- pite dure
- 17- par cinkari
- 18- Orpheus (موسیقی دان و شاعر یونان باستان)
- 19- Begley and Dwsai
- ۲۰- محققان اسامی دیگری را نیز در شمار معماران تاج محل ذکر کرده‌اند، برای نمونه رک. ارنست کونل، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه‌ی هوشنگ طاهری، تهران: انتشارات توس، چاپ دوم، ۱۳۵۵، ص ۲۱۵ و نیز محمد عبدالله جغتای، «تاج محل» ترجمه‌ی مسعود رجب نیا، نک، مجله هنر و مردم، اردیبهشت ۱۳۵۲، ش ۱۲۷، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، صص ۴۸-۵۰.
- 21- Burhan pur
- 22- Radja Djal singh kach waha
- 23- Amber
- 24- Kanbo
- 25- procs
- 26- Amnistar
- 27- pal

۲۸- ولی نظر گوستاولوبون فرانسوی این چنین نیست، وی در این زمینه می‌نویسد: این بقعه که یکی از یادگارهای نادره اسلامی است از دستبرد و خرابی انگلیسی‌ها که از عادات آنها می‌باشد، محفوظ مانده است. ولی این را جز به اتفاق به چیز دیگری نباید حمل کرد. لرد بتفیک یکی از حکام انگلیسی در هند رأی داد که آن را هم شکسته تمام نقره آلات آن را ضبط نمایند. رک. گوستاولوبون فرانسوی، تمدن اسلام و عرب، ترجمه‌ی سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران: مطبعه مجلس شورای ملی، چاپ اول، (بی‌تا)، ص ۳۳۷.

تاریخی جهان است اما در خطر نابودی می‌باشد. (به دلیل گردشگری و رشد صنعتی غیرقابل کنترل در حوالی آن) علی‌رغم ناخوشایندی هندی‌ها از گذشته‌ی اسلامی بنا، تاج محل در آگهی‌های تبلیغاتی به خصوص آگهی‌های گردشگری نماد ملی هند محسوب شده است.

کتابشناسی

علاوه بر ارجاعات داخل مقاله، دیگر منابع عبارتند از:

- ۱- منابع اساسی: همه گزارش‌های شناخته شده غربی و مغولی در قرن هفده درباره‌ی تاج محل در کتابی تحت عنوان «تاج محل، گنبد درخشان» به وسیله دلبیو. ای بگلی و ضد. آ. دسای گردآوری و ترجمه شده است. این کتاب در سال ۱۹۸۹م توسط انتشارات دانشگاه کمبریج به انضمام اسناد و مدارک گرافیکی و شرح و توضیح آنها به چاپ رسیده است.
- ۲- پژوهش‌ها: در حالی که نوشته‌های زیادی درباره‌ی تاج محل نگاشته شده، ولی به طور شگفت‌انگیزی مطالعات محققانه‌ی جدی در این زمینه اندک است. هنوز هیچ رساله‌ی اهدایی در مورد معماری این بنا نوشته نشده است. نقشه‌ی جی. آ. هودسن، در ۱۸۲۸ م با نام «تاریخچه دوران غرها» یا «مرزها و حدود سرزمین شاهنشاهی (امپراطوری) هندوستان» که در شیراز منتشر شده، هنوز بهترین توضیحات را درباره‌ی ظرافت‌کاری‌های تاج محل به دست می‌دهد و از همه طرح‌های بعدی کامل‌تر است. این نقشه در جلد هفتم کتاب (چاپ ۱۸۴۳) صفحات ۶۳ - ۴۲ جای گرفته است. نقشه‌ی جدیدی در سال ۱۹۹۵ به وسیله ار. آ. بارود و. کوچ طرح‌ریزی شد. مطالعات مهندسی معین‌الدین نیز تحت عنوان «تاریخ تاج و ساختمان‌هایش در حومه‌ی اگره» در سال ۱۹۹۰ منتشر شد. ام. آ. چاگتای کتابی تحت عنوان «تاج محل، اگره، تاریخچه‌ی کتیبه‌ها» نگاشته است. علاوه بر آثاری که در متن مقاله به آن اشاره شد می‌توان از کار ار. نات با عنوان «تاج محل فنا ناپذیر، تکامل آرامگاه در معماری مغولان» یاد نمود که در بمبئی به سال ۱۹۷۲ منتشر شده است. «قرینه‌های شرقی و غربی تاج محل، پژوهشی در تطبیق متدهای بنا» مقاله‌ای در مجلات «واربرگ و کورتالد» منتشر شده در جنل، ۱۹۶۱، شماره ۲۴، صفحات ۵۹-۸۸، هم‌چنین مقاله‌ی بگلی «امانت خان و خوشنویسی‌های تاج محل» در مجله‌ی خاوران، شماره ۱۲، سال‌های ۱۹۷۸-۹م. صفحات ۵-۳۹، مقاله دیگری در همان مجله با نام «انسان تاج محل و یک تئوری جدید در معنای نمادین آن» در شماره‌ی ۱۱ این مجله هنری در سال ۱۹۷۹م. صفحات ۳۷-۷ و نیز کار پی. پال و جی. لوسکو با نام «رمان تاج محل» در لس‌آنجلس و لندن به سال ۱۹۸۹م. منتشر شده است. برای عکسبرداری عالی آن نیز می‌توان به کار جی. ال. نو. و. آ. اکاداوام. سی. جوسی با نام «تاج محل» که در پاریس و نیویورک به سال ۱۹۹۳م. منتشر شده است، اشاره کرد. برای آگاهی از آخرین کارها در زمینه‌ی معماری تاج محل رجوع کنید به اباکوچ، «معماری تاج محل: تاریخ و توسعه‌ی یک طرح بزرگ» ۱۸۵۴-۱۵۲۶م، مونیخ ۱۹۹۱، و نیز کار سی. بی. آشر «معماری تاج محل» انتشارات دانشگاه کمبریج ۱۹۹۲م و هم‌چنین به کتاب‌های مقدس در اگره و آثار مغولان